

GYVENAMŪJŲ VIETŲ VIETŲ VARDAI – NEMATERIALUSIS ŠALIES KULTŪROS PAVELDAS

Filomena Kavoliūtė

*Vilniaus universitetas, GMF Geografijos ir kraštotvarkos katedra,
M.K. Čiurlionio 21/27, LT-03101, Vilnius*

El. paštas: Filomena.Kavoliute@gf.vu.lt

Kavoliūtė F. PLACE NAMES – INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE. *Geografijos metraštis*, 47, 2014.

Abstract. The article presents a discussion about the place names of village and steadying communities, their semantic meaning and cultural value of intrinsic information. A group of place names related with the notion “sergėti” (guard) is analysed. For revealing their meaning, historical sources are employed and the natural environment of the villages and steadings is analysed. In parallel, the historical development of territorial communities is surveyed pointing out the complicated status of traditional territorial communities after the Soviet years (during the Soviet years, 5 600 villages and steadings were annihilated) and too slowly changing comprehension of social–territorial units by modern society. The necessity to safeguard all place names of territorial communities annihilated during the Soviet years as intangible cultural heritage is emphasised.

References 51. Figs 8. In Lithuanian, summary in English.

Keywords: villages, human settlements, place names, cultural heritage, hill-forts.

Received: November 2014, accepted: January 2015

Įvadas

Minint 80-ąsias profesorius Č. Kudabos jubiliejaus metines, būtina prisiminti šio iškilaus geografo, aplinkosaugininko, kultūrininko, Kovo 11-osios akto signataro išsakytas mintis 1990 m. per pirmąjį atkurtosios Lietuvos kultūros kongresą:

„Praradimai per 50 metų tokie dideli ir ypatingi, kad šiandieną dar reikia tiriamųjų darbų, kad pajėgtume nuostolius įvertinti. Juk pirmą kartą totališkai paneigtas evoliucinis kultūrinio kraštovaizdžio tęstinumas. /.../ Dabar akivaizdu, jog kultūrinio kraštovaizdžio ir jo tradicinės sanklodos naikinimas buvo tyčinis, iš esmės maskuojantis visai kitus, o būtent, politinius tikslus. Tikslų tikslas – greičiau sukurti naują tarybinių žmonių bendriją. Bendriją be tautiško, užmiršusių viską iš savo istorinio kelio.” (Kudaba, 1991).

Tai verta prisiminti dar ir todėl, kad tuoj sukaks 25 metai nuo šalies nepriklausomybės atkūrimo – ketvirtis amžiaus valstybės pastangų išlyginti okupacijos metu patirtus nuostolius. Sovietmetis, prasidėjęs gyventojų trėmimais ir kolektyvizacija, septintame dešimtmetyje ėmė vykdyti masinę melioraciją, turėjusią pertvarkyti Lietuvos kraštovaizdį ir užbaigti kolektyvizacijos pradėtą mažų tradicinių teritorinių bendruomenių ardymą. Laimei, šio tikslo nespėta įvykdyti iki galo, tačiau kaimų, viensėdžių, kaip socialinių teritorinių vienetų, sąvoka išsikreipė, bendruomeniškumo saitai kaimų likučiuose susilpnėjo ar net visai nutrūko, todėl jaunajai visuomenės daliai kaimų sąvoka tapo sunkiai suprantama. Nepaisant to, kaimus ir viensėdžius galima ir būtina tyrinėti įvairiais aspektais: 1) kaip socialinius teritorinius vienetus (teritorines bendruomenes su jų gyvenamosiomis vietovėmis), analizuojant jų įvairovę pagal tipus, dydį (ploto ar gyventojų

skaičiaus), ryši su apylinkių geomorfologija, žemėtvarkinis ypatumus (teritorijų išmatavimo – konfigūracijos pobūdį), istorinę raidą, kt.; 2) tiktai bendruomenes (sociumą) – jų socialinę struktūrą, amžių, išsilavinimą, narių ūkinį pajėgumą, papročius, tradicijas, kt.; 3) tik bendruomenių gyvenamąsias vietas (teritoriją) – jų naudmenų struktūrą, kaitą, dirvožemio išteklius, augalų bendrijas, gyvenviečių tipus (kompaktiški senieji kaimai, vienkiemiai, buvusių dvarų sodybos, kolūkinės gyvenvietės), jų architektūros ypatumus, mažąją architektūrą, raidą ir pan.; 4) teritorinių bendruomenių vardus bei jų teritorijų vietovardžius (laukų, pievų, pelkių, miškų vardus) lingvistiniu (kalbiniu) arba semantiniu (prasminiu) aspektais. Taigi teritorinės bendruomenės ir jų gyvenamosios vietovės yra ir gali būti daugelio mokslo sričių tyrinėtojų akiratyje – etnografų, kalbininkų, sociologų, ekonomistų, geografų, žemėtvarkininkų, architektų, istorikų, kt.

Kaimai ir viensėdziai, kaip socialiniai teritoriniai vienetai, vis dar mažai tyrinėjami. Sekant tradicija, jų bendruomenės statistškai aprašomos visuotinio gyventojų surašymo metu (Apskričių kaimo, 2001), bet gyventojų skaičius, jo pokyčiai dažniau analizuojami seniūnijų, savivaldybių lygmeniu ar gyvenviečių lygmeniu (Daugirdas ir kt., 2014; Kriaučiūnas, Daugirdas, 2013; Kriaučiūnas, 2012). Panašu, kad kol kas nefiksuojamas ir neanalizuojamas kaimų ir viensėdžių bendruomenių ekonominis pajėgumas, o ūkinė raida stebima dažniau kadastrinėmis vietovėmis (buvusių kolūkių teritorijomis) ar seniūnijų, savivaldybių lygmeniu (Mačiulytė, 2006). Kaimišųjų teritorijų žemės naudmenų struktūra, jos pakitimai taip pat dažniau analizuojami seniūnijomis, savivaldybėmis, kadastrinėmis vietovėmis (Ribokas, Rukas, 2006; Aleknavičius, 2007; Ribokas, 2012). Tai suprantama – nėra oficialių statistinių duomenų, todėl tyrėjams reiktų patiems juos apsiskaičiuoti. Kaimų gyvenamosios vietovės nagrinėjamos žymiai rečiau (Baubinas, Stainaitis, 2000; Marcinkėnaitė, 2003; Grigužauskaitė, 2013). Tradicines teritorinių bendruomenių gyvenvietes, kaip ir sovietmečiu sukurtąsias kolūkines, tyrinėjo ir detaliausiai aprašė etnografai (Butkevičius, 1971, 1980). Nedaug tyrinėta kaimų ir viensėdžių raida praeitame šimtetyje (Kavoliūtė, 1996, 2005; Baležentis, 2011).

Šio straipsnio tikslas – atkreipti dėmesį į kaimų ir viensėdžių, kaip socialinių teritorinių vienetų vardus, jų semantinę prasmę ir užkoduotos informacijos kultūrinę vertę. Todėl kaimiškų teritorinių bendruomenių tipai, raida apžvelgiama trumpai, aptariama kaimo ir viensėdžio sampratos kaita. Apibrėžimų ieškota enciklopediniuose leidiniuose, žodynuose, veikiančiuose įstatymuose, atkreiptas dėmesys ir į mokyklinius vadovėlius. Varduose užkoduotai informacijai atskleisti pasirinkta vardų grupė, susijusi su sąvoka „saugoti“. Jų prasmei išsiaiškinti pasitelkti istoriniai šaltiniai. Piliakalnių ir kapinynų išsidėstymas nustatytas pagal Kultūros vertybių registrą (Kultūros vertybių ..., 2014). Analizuoti Kryžiuočių ordino sudaryti kariuomenių žygių maršrutai – „Wegeberichte“ (Jurginis, Šidlauskas, 1988). 1382–1402 m. parengti aprašymai gretinti su teritorijų hipsometriniais žemėlapiais, siekiant išsiaiškinti žygių vietovių gamtinę aplinką. Atlikti natūriniai analizuojamų vietovių stebėjimai. Apžvelgti Lietuvos ir tarptautiniai teisės aktai, ieškant nuostatų apie vietovardžių kultūrinės vertės pripažinimą.

Kaimiškųjų gyvenamųjų vietovių sampratos problema

Per šimtmečius išsirutuliojusios teritorinės bendruomenės nėra visai nekintantys dariniai. Istorijos bėgyje jos patyrė socialinio statuso pasikeitimus, buvo vadintos skirtingais terminais, bet dauguma jų išliko stabilios, tose pačiose vietovėse gyvenančios bendruomenės. Didžioji dalis mažųjų teritorinių bendruomenių dabar vadinamos *kaimais*, smulkiausias – *viensėdziais*. Luominės visuomenės laikotarpiu (XV–XIX a.) labiausiai sukultūrintose kaimų ir viensėdžių žemėse buvo kuriami *dvarai* ir *palivarkai*, senąsias bendruomenes nustumiant į dar neįsisavintus plotus, pvz.: „*Greta tos vietos, kur perkant Būgius buvo valstiečių trobelės* (2/5 kaimo su 3 trobomis, nes kita

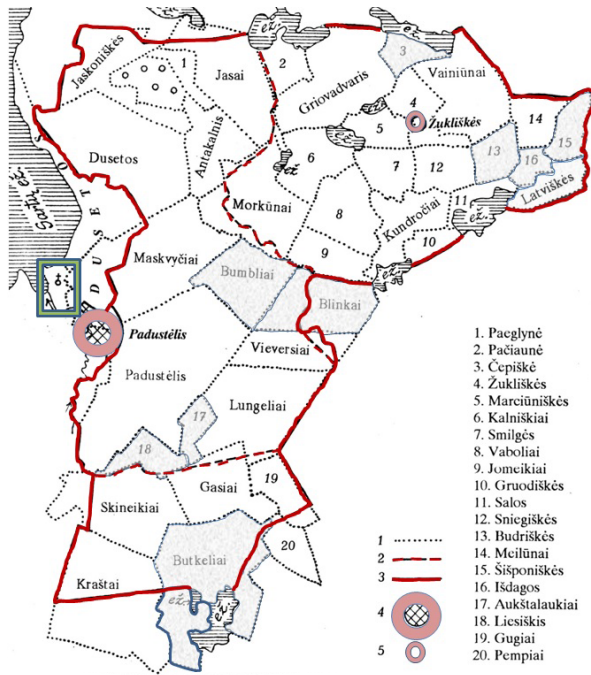
3/5 dalis su 5 trobomis teko kitam kreditoriui – aut.) *naujasis savininkas pradėjo statyti palivarko trobesius. Valstiečių trobelės buvo iškeltos į Smiltynę, dirbamos žemės pakraštį prie miško. /.../ Prie jų buvo duodami dirbti plėšiniai daržams ir laukams.*“ (Daugirdaitė-Sruogienė, 1995). Tos naujos teritorinės bendruomenės, susidedančios iš šeiminių, šeimynos ir kaimynų, dažniausiai gaudavo naujus, su savininkų vardais susijusius pavadinimus. Su viduramžių luomine priklausomybe susiję ir *bajorkaimiai*, bei nemaža dalis *viensėdžių*, kurie žymimi XIX šimtmečio žemėlapiuose (Valstybės istorijos archyvas, F. 525) ir XX šimtmečio pradžios žemės planuose (Centrinis Valstybės Archyvas, F. 1250). Nauji pavadinimai atsirasdavo ir negandų metais, išmirusių bendruomenių vietose susibūrus / įsikūrus naujoms bendruomenėms.

Po 1922 m. žemės reformos bajorkaimiai imti vadinti tiesiog kaimais, palivarkai virto savarankiškais dvarais, išlaikydami turėtus pavadinimus, nors ir gerokai mažesnėse teritorijose (80 ar 120 ha), o dvarų ir palivarkų nusavintose žemėse suformuoti nauji kaimai dažniausiai prisiėmė naujus pavadinimus, kurių dalis, matyt, galėjo būti ir susigrąžinti kadaise turėtieji. Viensėdžių sumažėjo, nes dalis buvo prijungta prie gretimų kaimų, ypač parceliuojant dvarus; jų pavadinimai pirmiausia išnyko iš dokumentų, lėčiau iš vietos gyventojų atminties.

Sovietmečio pradžioje nacionalizavus kaimų ir viensėdžių bendruomenių nariams priklausiusią žemę (teritoriją) ir sukūrus tarybinius bei kolektyvinius ūkius, ėmė keistis ir kaimo supratimas: *“Kaimas – valstiečių gyvenvietė“* (Kaimas, 1958). Tuo pat metu emigracijoje išleista Lietuvių enciklopedija įrašė tradicinę, iki sovietmečio gyvavusią sampratą: *„Kaimas – grupės sodybų, kiemų, ūkių, kurie savo artimu žemės išsidėstymu, bendrai naudojamais plotais, ganyklomis, miškais, vandenimis ir kitais tradiciniais vienas nuo kito priklausančiais veiksmiais sudarantys atskirą vienetą“* (Kaimas, 1957). Kaimų, viensėdžių ribos sovietmečiu nebuvo fiksuojamos, nes šie išnykimui pasmerktų tradicinių bendruomenių rudimentai buvo nesvarbūs. Daugelis jų buvo užfiksuotos ikitarybiniu laikotarpiu skirstymo vienkiemiais planuose, sudarytuose vykdant 1907 m. ir 1922 m. žemės reformas (CVA, F. 1250).

Septintajame dešimtmetyje pradėjus melioracija pridengtą totalinę vienkiemį nukėlimą, senosios kaimų bendruomenės pradėtos naikinti iš pagrindų, sukuriant naujas gyvenvietes ir tęsiant stambių socialistinio tipo bendruomenių – *kolūkių brigadų* ir *tarybinių ūkių skyrių bendruomenių* formavimą. Šitaip pertvarkytuose ūkiuose turėjo likti po 1–2, o sustambintuose – 4–5 bendruomenės, taigi, ir tik po kelis senųjų kaimų pavadinimus, kurių teritorijose tos gyvenvietės buvo įkuriamos. Be gyventojų likę ištuštinti kaimai būdavo išbraukiami iš respublikos gyvenamųjų vietovių apskaitinių duomenų sąrašo, jų teritorijas pervadinant gretimų, dar liekančių kaimų vardais (1 pav., paryškinta). Kitaip sakant, iškėlus bendruomenę, būdavo naikinamas ir jos gyvenamosios vietovės (teritorijos) vardas, siekiant tą pavadinimą pašalinti ne tik iš oficialaus valstybės gyvenimo (dokumentų), bet kuo greičiau ištrinti ir iš gyventojų atminties, nutraukti bet kokias asociacijas su tų šeimų, giminių istorine praeitimi, idant jos nekeltų tapatybės pojūčio ir palengvintų naujo identiteto formavimą.

Įsakymus apie kaimų ir viensėdžių išbraukimą arba sujungimą skelbdavo LTSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumas įsakais, pvz.: Alytaus raj. Raitininkų apylinkės Kaulakiškių viensėdis, Majoriškės vs., Pakrikščių vs., Tartoko vs., Veismūnų kaimas ir Vidūnų viensėdis apjungti į vieną, paliekant Veismūnų pavadinimą, arba Eišiškių raj. Akmenynės apylinkėje Dovydiškių kaimas, Ignotiškių vs., Mantviliškių, Putėliškių bei Sangėliškių kaimai apjungti paliekant Sangėliškių pavadinimą. Daug kur į vieną būdavo apjungiami ir to paties pavadinimo kaimai – I-sis, II-sis, Didieji ir Mažieji arba ...–ai ir ...–učiai, –ėliai, ar ...–yčiai, pvz.: Kėdainių rajone Vaiškonių I, Vaiškonių II, Vaiškonių III, Grobelkos ir Pagojų kaimai apjungti į Vaiškonių kaimą, Alytaus rajone Didžiosios Ūdrijos, Mažosios Ūdrijos, Naujosios Ūdrijos kaimai apjungti į Ūdrijos kaimą, Raseinių raj. Ilgižių apylinkėje Agelaičių ir Agelaičiukų kaimai sujungti, paliekant Agelaičių pavadinimą, Budraičiai ir

1 pav. Iš Lietuvos TSR gyvenamųjų vietovių registro išbraukti kaimai Padustėlio kadastrinėje vietovėje (buvęs kolūkis) Zarasų rajone (parengta pagal Kavoliūtė, 1996). 1 – kaimų ribos, 2 – žemės ūkio artelių (pirmųjų kolūkių) ribos, 3 – sustambinto (vėlyvojo) kolūkio ribos, 4 – centrinė gyvenvietė, pagalbinių gyvenviečių

Fig. 1. Villages deleted from Lithuanian residential areas register in the Padustėlis environs Zarasai district (former Padustėlis kolkhoz collective farm). (Prepared in accordance with Kavoliūtė, 1996). 1 – Boundaries of the villages, 2 – Boundaries of the first collective farms, 3 – Boundaries of the integrated collective farm, 4 – The main settlement, 5 – The auxiliary settlement

Budraičiukai apjungti į Budraičių, Pagrubycių ir Pagrubyciukų – į Pagrubycių, Steponkaimio ir Steponkaimiuko kaimai – į Steponkaimio kaimą ir t.t. (LTSR administracinio-teritorinio ..., 1976). Tokie vieno pavadinimo kaimai rodo vietovės įsisavinimo/apgyvendinimo seką, kuri dažniausiai priklausė nuo gamtinių sąlygų, buvusios skirtingos gyventojų ūkinės priklausomybės ar socialinės padėties, pvz.: Kavolių I ir II kaimai (Jurbarko raj.), skiriami Vidaujos upės, XIX šimtmečio antroje pusėje priklausė skirtingiems dvarams – Girdžių ir Sirsnemunės (План имения Гирдже, 1865) ir turėjo skirtingas prievoles.

Nors sovietiniai kaimų pertvarkymai pilnai buvo įgyvendinti tik keliuose vienkiemių likvidavimą užbaigusiuose pavyzdiniuose ūkiuose, o kitur procesas liko neužbaigtas, 1959–1989 m. iš Lietuvos gyvenamųjų vietovių sąrašo išbraukta 5,6 tūkst. sunaikintų kaimų ir viensėdžių; 1959 m. buvo 25143 gyvenamosios vietovės, 1989 m. – 19529 (Trakymas, Vaitekūnas, 2006).

Atkūrus valstybės nepriklausomybę ir paveldėtojams sugrąžinus sovietmečiu nusavintą savininkų žemę (Lietuvos Respublikos žemės ..., 1994a), ji sugrąžinta ir „išbrauktuosiuose“ kaimuose bei viensėdžiuose, įrašant jų pavadinimus į žemės nuosavybės atstatymo dokumentus. Vykdamas restituciją kaimų ir viensėdžių ribos buvo fiksuojamos (sąlyginės), todėl atrodo, kad kaimai ims prisikelti gyvenimui, tačiau „išbrauktųjų“ pavadinimai į kasdieninį vartojimą nesugrįžo, išskyrus tik labai retas išimtis. Dar daugiau: sekant sovietine tradicija ir vadovaujantis Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymo 9 straipsnio 1 dalimi – „Gyvenamosioms vietovėms pavadinimus, atsižvelgdama į savivaldybės tarybos siūlymą, pateiktą įvertinus vietos gyventojų nuomonę, suteikia ir keičia Lietuvos Respublikos Vyriausybė.“ ir 10 straipsniu – „Gyvenamąsias vietoves nustato ir panaikina, jų teritorijų ribas nustato ir keičia Lietuvos Respublikos Vyriausybė, atsižvelgdama į savivaldybės tarybos siūlymą, pateiktą įvertinus vietos gyventojų nuomonę“ (Lietuvos Respublikos teritorijos ..., 1994a), kaimų bei viensėdžių gyvenamosios vietovės, vykdamas jų pastovių ribų nustatymo darbus, vis dar dažniau naikina-mios negu atstatomos. Pavyzdžiui 2014 m. Lietuvos Respublikos vyriausybė Ukmergės rajono savivaldybės prašymu rajone panaikino 40 kaimų ir viensėdžių, jų teritorijas priskirdama kitiems kaimams ir tik vieną kaimą atstatė (Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 2014).

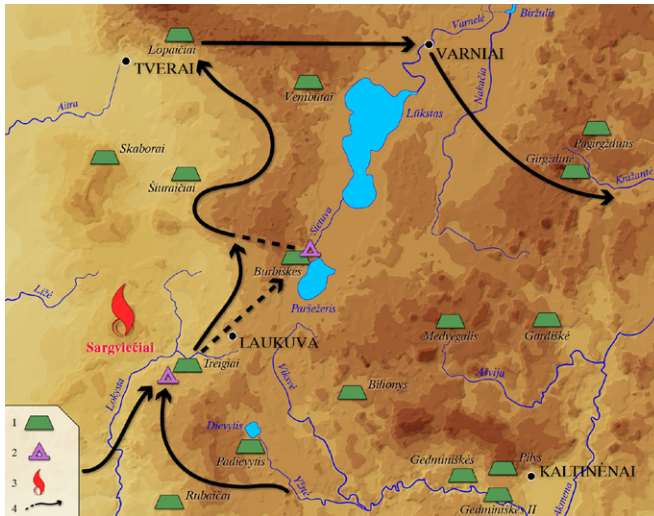
Lėtai grįžta kaimų bei viensėdžių, kaip smulkesnių teritorinių bendruomenių, supratimas mūsų dienų visuomenėje: „*Kaimai yra gyvenamosios vietovės, neturinčios miesto, miestelio ir viensėdžio požymių.*“, „*Viensėdžiai yra istoriškai susiformavusios gyvenamosios vietovės, paprastai sudarytos arba kilusios iš vienos sodybos ir turinčios ne daugiau kaip 20 objektų skirtingu adresu*“ (Lietuvos Respublikos teritorijos ..., 1994); „*Kaimas – istoriškai susiklosčiusi gyvenvietė (nuo kelių iki keliasdešimt ir daugiau sodybų), kurios dauguma gyventojų verčiasi žemės ūkyje, pajūryje – žvejyba*“ (Trakymas, Vaitekūnas, 2006); „*Kaimas – valstiečių gyvenamoji ir darbo vieta*“ (Dabartinės lietuvių ..., 2011). „*Kaimas – gyvenvietė, turinti mažiau kaip 500 gyventojų, arba didesnė gyvenvietė, jeigu daugiau kaip pusė dirbančių žmonių darbuojasi žemės ūkyje*“ – sakoma mokykliniuose vadovėliuose: (Šalna ir kt., 2011). Tokia sampratų įvairovė išduoda įvykusių pokyčių mastą o autorės renkami duomenys patvirtina, jog gerokai sunykusiuose, ypač intensyvios melioracijos paliestuose kaimuose, net ir turinčiuose dideles gyvenvietes, vietinės kilmės gyventojai (autochtonai), turintys žemės nuosavybę tuose ar gretimuose kaimuose, tesudaro vos 30–40 % jų gyventojų, o kai kur ir mažiau. Todėl bendruomenės daug kur formuojasi iš naujo, o ryšys tarp jų ir gyvenamųjų vietovių posovietiniuose kaimuose ir viensėdžiuose yra minimalus.

Gyvenamųjų vietovių vardai – kultūrinės atminties lobynas

Daugeliui suprantama, jog gyvenamųjų vietovių vardai, kaip ir kiti vietovardžiai, yra kalbos aruodas ir kalbininkų domėjimosi sritis, tačiau kasdienybėje pasimiršta, jog tai ir krašto istorinės-kultūrinės atminties lobynas. Praėjus dešimtmečiui po įvykdytos kolektyvizacijos geografai St. Tarvydas apie vietovardžius rašė: „*Vietovardžiai yra savotiški dokumentai, turintys vienokią ar kitokią prasmę. Kalbininkui, istorikui ir geografui jie yra tarsi hieroglifai, iš kurių išskaitoma krašto ir tautos praeitis. Daugelis vietovardžių yra senesni už visus rašytinius dokumentus, todėl mokslininkai juos labai vertina ir brangina. /.../ Mažųjų vietelių vardams lengva pražūti, keičiantis gyvenimo sąlygoms, ypač maro arba karo metu, kai išnyksta visi tų vietų gyventojai. Išnykus vietos gyventojams, dingsta ir vietos vardas. Gajausi yra didžiųjų žemės paviršiaus vietų vardai, tų vietų, kuriose gyvena daug žmonių. Tokie vietovardžiai dažnai išgyvena ilgus amžius, net tūkstantmečius*“ (Tarvydas, 1958).

Tarp melioracijos metu sunaikintų kaimų, pavyzdžiui, yra *Sarviečių* kaimas, buvęs Laukuvos apylinkėse; panašių, su sargyba susijusių kaimų ir viensėdžių vardų Lietuvoje yra keliolika. Pasak senųjų to kaimo gyventojų, kadaise esą jis vadintas *Sar(g)viečiais* (Kiupelytė, 2013). Archeologas L. Kšivickis apie minėtuosius *Sarviečius* rašė: „*Gal vienos mylios atstumu nuo senojo Paršpilio yra Treigių kaimas. Ten yra pylimas, vienas iš geriausiai išsaugotų, amfiteatro pavidalo, nuo šiaurės nuolaidėjantis į slėnį, kurio kitoje pusėje iškyla kalva Atžvalginė, tai yra kalnas „apsidairymo“, „žvalgybos“. Už kokių ¾ varsto į rytus dar kitas kalnas Sargutė ir dvaras Sarvytė (Sargų + vieta), savo pavadinimais reiškianti sargybą*“ (Krzywicki, 1906).

Šią gyvu žodžiu iš kartos į kartą perduodamą atmintį patvirtina ir kiti šaltiniai. Kryžiuočių kelių aprašymuose minimi „*Lakaušiai*“ – kariuomenės nakvynės vieta, atsekama prie Lokaušupio upelio, įtekančio į Lokystą priešais *Sar(g)viečių* kaimą prie Treigių piliakalnio: „*nuo Ašvos iki Lakaušių 3 mylios*“ (kelias Nr. 1); „*trečia dalis žygiuoja tiesiai į nakvynės vietą Lakaušiuose*“ (Nr. 2); „*nuo Lokaušo iki Paršpilio 2 mylios*“ (Nr. 9); „*iš čia iki krašto 2 mylios gero kelio, stovykla bus Lakaušiuose*“ (Nr. 13); „*ten bus pirma stovykla prie Lokistos, kur yra piliavietė*“ (kelias Nr. 22) (Jurginis, Šidlauskas, 1988). Pailsėjęs būdavo žygiuojama į Tverus, todėl iš *Sar(g)viečių* duotas ženklas, visų pirma, gelbėdavo tveriškių gyvybes ir tą gyvybiškai svarbų signalą jie puikiai matydavo, kaip kad šiandieną nuo Lopaičių piliakalnio matomos vėjo jėgainės, esančios kitapus Lokistos Bučių ir Kadarių kaimuose. Vietovės geomorfologinė situacija rodo, kad laužo dūmų signalą kitoje pusėje

2 pav. Sar(g)viečių kaimas ir viduramžių karų kryžiuočių maršrutas Laukuvos–Tverų apylinkėse:

1 – piliakalniai, 2 – kryžiuočių stovyklavimo vietos, 3 – signalinė vietovė, 4 – maršruto kryptis. Sudarė autorė, spaudai parengė D. Vasiliauskas

Fig. 2. Sargviečiai village and the itinerary of the medieval crusader feat of arms in the Laukuva–Tverai environs: 1 – hill-forts, 2 – crusader stages, 3 – sentry-signal locality, 4 – direction of the itinerary. Prepared for press by D. Vasiliauskas

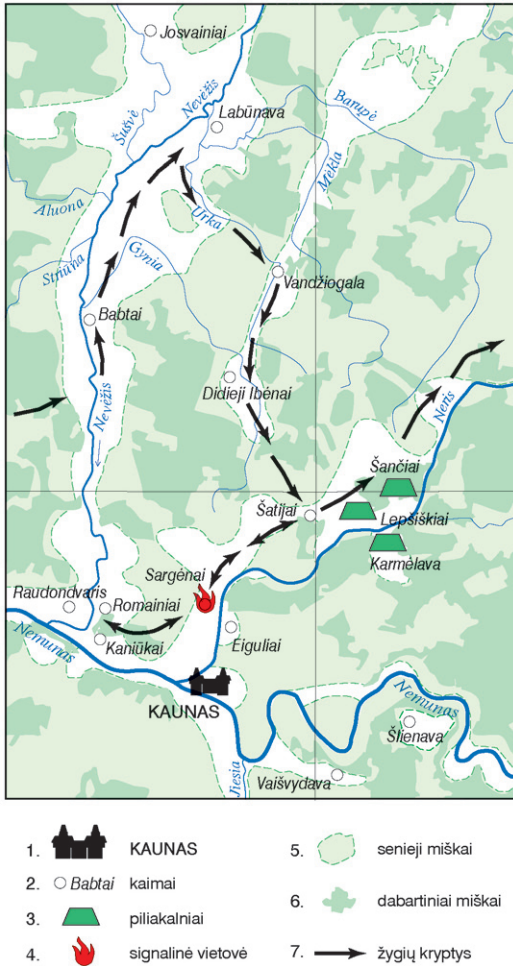
3 pav. Vaizdas nuo Lopaičių piliakalnio ties Tverais; horizonte – vėjo jėgainės Laukuvos apylinkėj Bučių ir Kadarių kaimuose

Fig. 3. The view from the Lopaičiai hill-fort at Tverai: in the skyline – wind turbines in the Laukuva environs, Bučiai and Kadarės villages

tikriausiai matydavo Padievyčio, Bilionių, Medvėgalio piliakalniai, galintys perspėti tolimesnius; jei būdavo dargana, žinių tikriausiai nešdavo žygūnai (2, 3 pav.).

Minėtuose kelių aprašymuose panašios paskirties vietos yra minimos: *Saugučio* kiemas, buvęs 2 mylios iki Kernavės, einant nuo Kauno pusės (aprašymas nr. 68); kalnas *Atažvalga* prie Kernavės brastos Neryje aukštupio pusėje (nr. 67); *Saugutės* gyvenama vieta prie Girstauto kiemo kažkur aplink Kražius (nr. 7) (Jurginis, Šidlauskas, 1988). Panašias signalines vietas senojoje Prūsijoje mini buvus M. Pretorijus: „Prūsijoje Galgarbio kalnas, kuris nors ir neatrodo labai aukštas, yra tokioje vietoje, kad nuo jo matyti beveik visa Semba, iš dalies ir Natanga; karų metu ten būdavo sargyba ir buvo laikoma didžiulė krūva malkų, kurių uždegdavo įsiveržus į kraštą priešui, iš ten tada visoje Semboje ir dalyje Natangos buvo galima matyti išpėjančią ir raginančią atremti priešus ugnį.“ (Pretorijus, 2004).

Bene žinomiau yra pakaunės *Sargėnai*, iš kaimo tapę Kauno miesto dalimi. Jie išsikūrę Neries dešiniajame krante ant gūbrio, kuris viršum aplinkinės lygumos iškilęs 25–27 m, o gyvenama šioje vietovėje nuo IX šimtmečio po Kristaus (Kultūros vertybių ..., 2014). Turėdami galimybę plačiai matyti apylinkę, jie greičiausiai sergėjo Kauno prieigas iš šiaurės rytinės pusės, duodami signalą apie pasirodžiusį pavojų slėnyje išsikūrusiems miestiečiams (4 pav.). Tokį spėjimą patvirtina kryžiuočių kelių maršrutai: „Pirmiausia iš Romainių 2 mylios iki Šatijos krašto /.../“ (nr. 48); „Pirmiausia ateina-

4 pav. Viduramžių karų kryžiuočių maršrutai Kauno apylinkėse ir Sargėnų sargybinė signalinė vietovė
Fig. 4. Itinerary of the medieval crusader feat of arms in the Kaunas environs and Sargėnai sentry-signal locality: 1 – town, 2 – villages, 3 – hill-fort, 4 – sentry-signal locality, 5 – old forests, 6 – forests, 7 – direction of the itinerary

ma į Panevėžio (Nevėžio – aut.) kraštą; iš ten į Babtus 1/2 mylios, nuo Babtų iki Labūnavos 1 mylia, čia kariuomenė apsisotja prie upės, kuri vadinama Gilasiu, nuo jos iki Vandžiogalos 1/2 mylios, tame tarpe yra miškas, kuriame kelią reikės prasivalyti; iš ten viena mylia iki Ibėnų, ten reikės truputį valytis, iš ten į Šatiją 1 1/2 mylios, čia praleidžiama antroji naktis“ (nr. 49) (Jurginis, Šidlauskas, 1988).

Sargėliai yra Šventosios kairiajame krante, apie 6 km į pietus nuo Ukmergės. Dėmesį patraukia išskirtinė šios vietovės geomorfologinė situacija: ties Ukmerge buvęs platus ir iki 4 km pločio siekiąs Šventosios slėnis kairiajame krante staiga susiaurėja, sudarydamas savotišką stataus šlaito kyšulį, nuo kurio atsiveria vaizdas tiek į šiaurę – į Ukmergės pusę (5 pav.), tiek į pietus – į Veprių pusę. Apžvalgos lauką pagerina ir šioje vietoje didesnis kairiojo kranto aukštis, virš upės iškilęs apie 30 m, kai dešinysis yra dešimčia metrų žemesnis, todėl į kitą krantą žvelgiama iš viršaus. Meiliu mažybiniu Sargėlių vardu vadinti žmonės, matyt, čia ėjo sargybą tuo pačiu viduramžių karų laikotarpiu. Taip manyti leidžia pro čia ėję kryžiuočių kariuomenių maršrutai: „nuo Veprių iki Vilkmėgės 2 mylios, yra plynė“ (nr. 71); „nuo šitos brastos einama į Vilkmėgę, į pilį, esančią šiaapus Šventupės, ketvirtis kelio palei Šventupę kietas“ (nr. 67) (Jurginis, Šidlauskas, 1988). Nuo stebyklos-sargyklos gerai turėjo matytis judėjimas dešiniuoju Šventosios krantu, kur buvo plynė, todėl iškilus pavojui ženklas galėjo būti duodamas Vilkmėgės piliai.

Šiaurės Lietuvoje taip pat esama kaimų panašiais pavadinimais. Tai *Sargūnų* ir *Saugė(ia)laukio* kaimai Joniškio rajone bei dveji *Sauginiai* Šiaulių rajone (6 pav.). Laikantis prielaidos, jog tai gali būti

panašios kilmės pavadinimai, ieškotina sąsajų su kitais to laikmečio paminklais, pvz. – piliakalniais. Dėmesį patraukia Sargūnų ir Saugėlaukio kaimų bei Sidabrės piliakalnio Kalnelyje išsidėstymas. Visi jie išsirikiavę beveik vienoje linijoje: piliakalnis – centre, kaimai – iš abiejų pusių, lyg sudarytų užkardą, iš šiaurės, nuo Rygos pusės puldinėjantiems kalavijuočiams. Kaimai įsikūrę maždaug už 6 km, t.y. valanda kelio nuo piliakalnio atstumu. Galbūt jie duodavo žinią Sidabrei, kai priešas atėdavo ar eidavo pro šalį. O gal visi trys tarnavo kitam tikslui – suspėti duoti ženklą piečiau palei Mūšą prie gūbrio IX–XII a. tankiau apgyventam rajonui (Kavoliutė, 2000; Tučas, 2012)? O gal jie signalizavo ir Salduvės bei Dubysos (Bubių) piliakalniams, t.y. ir tankiai gyvenamoms Šiaulių apylinkėms, nes lygumos horizontas puikiai matomas tiek nuo Salduvės, tiek nuo Girninkų kalnų.

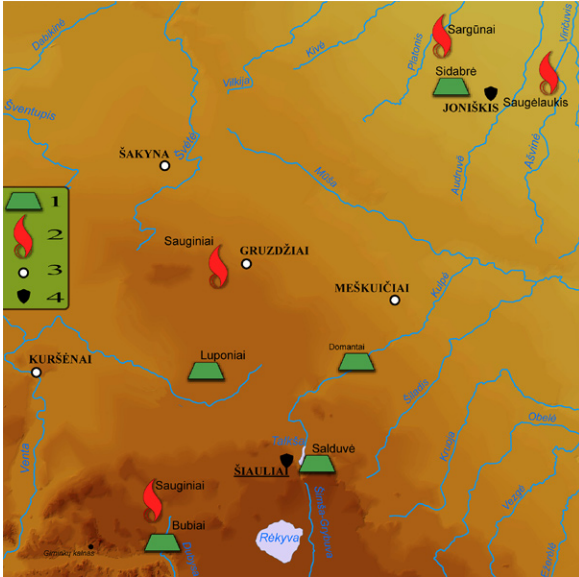
Sauginių kaimas yra 3 km į vakarus nuo Gruzdžių. Ten gal būdavo saugomas kitas IX–XII a. tankiau apgyventas ruožas (Kavoliutė, 2000; Tučas, 2012), buvęs už keliolikos kilometrų į pietryčius tarp Kužių ir Valdomų kaimų. Šiame areale yra Luponių kaimas su piliakalniu, kurį istorikai spėja priklausius Šiaulių (Salduvės) gynybinei sistemai, kartu su Bubių, Jurgaičių, Ramulėnų ir Normančių piliakalniais (Kanišauskas, 2014). Antrasis *Sauginių* kaimas yra 6 km į šiaurę nuo Bubių, nuo ankstyvaisiais viduramžiais stovėjusios Dubysos pilies.

XIX šimtmečio pradžios žemėlapiuose prie Šešupės–Sasnavos santakos žymimas *Sargučių* kaimas (Topographisch ..., 1807), bet XX amžiaus žemėlapiuose jis vadinamas *Surgučiais* (7 pav.). Vienos raidės skirtumas leidžia manyti čia esant tą patį sargų, meiliai vadintų sargučiais, kaimą. Istorinėje literatūroje minima, jog Užnemunėje vėlyvaisiais viduramžiais gyveno miškų sargai, žvėrių sekėjai (Totoraitis, 1938), tad gal ir šis pavadinimas yra kilęs nuo jų? Tuo abejoti verčia K. Donelaitis, miškų sargų vietas XVIII šimtetyje vadindamas Vartais (Donelaitis, 2010), o tokių kaimų ir vietų išlikę ne tik Užnemunėje. Rašytiniai šaltiniai rodo, jog ir pro šias vietas yra vedę kryžiuočių kelių maršrutai (Jurginis, Šidlauskas, 1988). Nors kad ir kaip būtų sunku identifikuoti jų kelius per Užnemunę, vieną atkarpą galima atsekti tiksliai. 42-e apraše minima, jog būdavo dukart einama per Sasnos upę: „Iš ten iki Slovisų krašto, iki Vaišvydo kiemo, 9 mylios, tame tarpe daug kelio reikės valyti, statyti 9 lieptus: per Šešupę – pirmą, antrą per Sasnavą 1_{1/2} rykštės vėl ilgumo, vėl vieną per Sasnavą vienos rykštės ilgumo, per Pabalkštę 1 rykštės ilgumo ir penktą per Jiesią 2 rykščių, taip pat šitoje pusėje teks per geras 4 virves padaryti perėjimą raiste, kitoje pusėje statyti lieptą 1 virvės ilgumo, šeštas lieptas 2 rykščių ilgumo, septintą per Šventąją 1_{1/2} rykštės il-

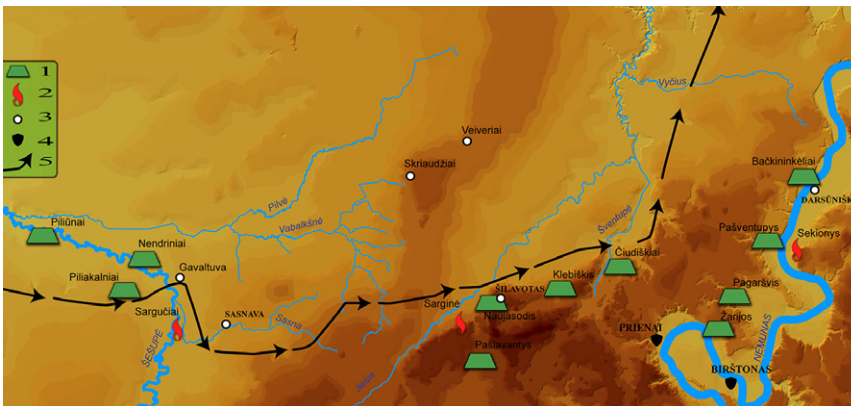

5 pav. Žvilgsnis nuo Sargelių kaimo į Ukmergės pusę (baltuoja horizonte). L. Bielicko nuotr.

Fig. 5. A view of Ukmergė from the Sargeliai village (white contours in the skyline). Photo by L. Bielickas

6 pav. Galimi sargybinės signalinės vietovės Joniškio–Šiaulių apylinkėse: 1 – piliakalnis, 2 – sargybinė vietovė, 3 – miesteliai, 4 – miestai. Sudarė autorė, spaudai parengė L. Jankaitis
Fig. 6. Sentry-signal localities in the Joniškis–Šiauliai environs: 1 – hill-fort, 2 – sentry-signal locality, 3 – boroughs, 4 – towns. Prepared for press by L. Jankaitis

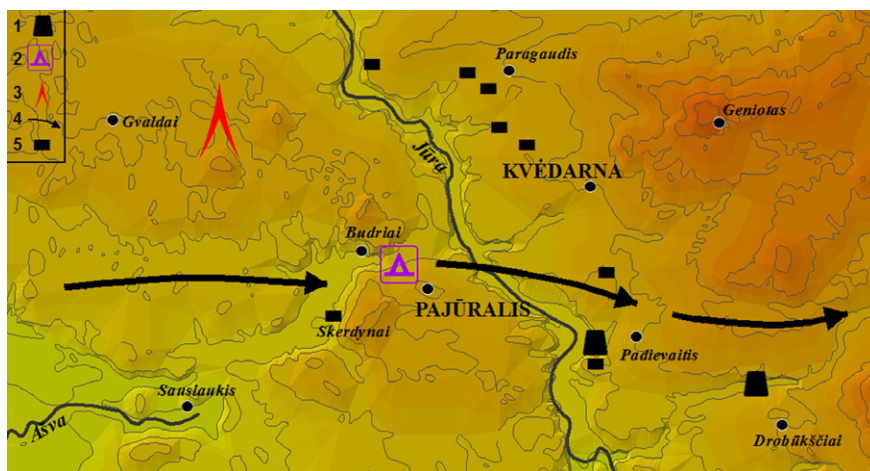
7 pav. Viduramžių karų kryžiuočių maršrutas Užnemunėje ir sargybinės-signalinės vietovės: 1 – piliakalnis, 2 – sargybinė vietovė, 3 – miesteliai, 4 – miestai, 5 – maršruto kryptis. Spaudai parengė L. Jankaitis
Fig. 7. The itinerary of the medieval crusader feat of arms in Užnemunė and sentry-signal localities: 1 – hill-fort, 2 – sentry locality, 3 – boroughs, 4 – towns, 5 – direction of the itinerary. Prepared for press by L. Jankaitis

gumo, aštuntasis 1 rykštės ilgumo lieptas, devintasis prie Vytės, čia taip pat reikės 1 rykštės liepto.” (Jurginis, Šidlauskas, 1988). Žinant Sasnavos (dabar – Sasnos) upės konfigūraciją, akivaizdu jog per ją dukart brista dabartinės Sasnavos apylinkėse, kur Šešupės ir Sasnos santakoje įsikūręs *Surgučių* (*Sargučių*) kaimas. Gretimas kaimas šiaurės vakarus yra *Gavaltuva*. Jo pavadinimas greičiausiai kilęs nuo lietuvių kalboje paplitusios svetimybės *gvoltas* (gwalt – lenk., гвалт – rus., die Gewalt – vok.) – prievarta, triukšmas, šauksmas, valdžia; taigi prievartą patyręs *Gvolutvos* kaimas, kai Šešupę ties čia perėjusios kariaunos jį užklupdavo. Už trejeto kilometrų palei Šešupę į vakarus yra *Nendriniai* kaimas su garsiuoju *Nendriniai* kapinynu, išsiskiriančiu iš kitų itin gausiais žirgų palaidojimais: nuo suardymų išlikusioje kapinyno dalyje aptikti 66 žirgų skeletai ir 4 urnos su žmonių pelenais iš IX–XIII a. (Меркевичюс, 1968). Gal čia būta žirgyno? Tolesniame kariaunų kelyje, jau *Jiestrakio* apylinkėse, buvo/yra kita *Sarginė*. Be to judėjimą panemuniais iš dešiniojo kranto sekdamo *Sekionys*, įsikūrę ant stataus Nemuno šlaito į pietus nuo *Darsūniškio*.

Aprašytasis kryžiuočių maršrutas ir visų šių kaimų pavadinimai leidžia numanyti įvykių seką:

sargams pastebėjus kryžiečius, pavojaus žinia tiesiausiu keliu (apie 40 km) galėjo būti nešama Kaunui, kol anie traukdavo užuolankomis. Dar XVIII–XIX šimtmeityje palei Šešupės vidurupį ejęs kelias tarp Gvaltavos ir Nendrinųjų kaimų sukosi nuo upės tiesia linija link Kauno pro Skriaudžius, Veiverius, Mauručius (Topographisch ..., 1807). Paskutinei nakvynei ir tilto statybai kariaunoms sustojus prie giliašlaičio *Vyčiaus*, žinia Kaunui, tikriausiai, dar būdavo nešama ir nuo čia, o *Vainatrakio* kaimas (vaina^(slavų) – karas), leidžia manyti čia buvus susirėmimus. Be čia paminėtų dar yra *Saugonių* kaimas Virbalio apylinkėse, *Saugučių* kaimas bei vienkiemis Kybartų apylinkėse.

Gvaltavos kaimo pavadinimas skatina kreipti atidesnį dėmesį ir į *Gvaldų* kaimo Žemaitijoje pavadinimą, nes žodžiai *Gvaldā*, *Gva(o)ltā* skamba labai artimai, be to, ir pro čia vedė kryžiuočių maršrutai (Jurginis, Šidlauskas, 1988; 1, 2, 4 aprašymai). Ateinama, būdavo, nuo Švėkšnos pro Sauslaukį ir prieš keliantis per Jūrą, kažkur čia, prie Skerdynų, Pajūralio būdavo nakvojama (8 pav.). *Skerdynų* kaimo vardas leidžia manyti patyrus jį netikėtų antpuolių, kokie vykdavo įsiveržus kryžiuočiams, nes vietovėje gyventa nuo IX–XIII a. (Kultūros vertybių ..., 2014): „*didysis magistras Vinrikas ir kiti valdininkai puolė lietuvių žemes Viduklę ir Kražius ir kitus gretimus kaimus Žemaičių karalystėje, kur jie per 8 dienas žudymais ir gaisrais viską naikino*” (Latvis, Vartbergė, 1991). Už poros kilometrų į šiaurę ant kalvagūbrio įsikūrę Gvaldai, matyt, to irgi neišvengdavo, bet vietovės ir apylinkės geomorfologinė situacija leidžia manyti, čia galėjus būti signalinę vietovę, duodančią ženklus kaimynams apie prasidėsiančius gvoitus; aukščiausios kalvos ten siekia 25–26 m santykinio aukščio.

8 pav. Gvaldų kaimas ir viduramžių karų kryžiuočių maršrutas Pajūralio apylinkėse: 1 – piliakalniai, 2 – kariuomenės nakvynės vieta, 3 – signalinė vietovė, 4 – žygių kryptis, 5 – kapinės/senkapiai. Sudarė autorė

Fig. 8. Gvaldai village and the itinerary of the medieval crusader feat of arms in the Pajūralis environs: 1 – hill-forts, 2 – crusader stages, 3 – sentry-signal locality, 4 – direction of the itinerary, 5 – cemeteries / ancient cemeteries

Panašios semantikos – su sargyba susijusių, kaimų pavadinimų Lietuvoje esti daugiau, negu čia suminėta. Pavyzdžiui iki šių dienų išlikę dujei Lauksargiai: miestelis netoli Tauragės ir kaimas Kaltinėnų apylinkėse. Lauksargis – mitinė būtybė, sauganti derlių laukuose (Vaitkevičius, 1998), bet gal ne vien nuo jos kaimai yra gavę vardus, nes laukų buvo visur, o lauksargių vardus yra gavę tik keli kaimai. Prie tokios semantikos vardų vertėtų priskirti ir Laužų, Signalų, Žvalgų, Žvalgaičių kaimus bei viensėdžius, kurių vietovės, greičiausiai, yra atlikę panašią funkciją, nors patys kaimai, galbūt, įsikūrė vėliau. Tokių vardų kilmė darosi aiškesnė pažvelgus į žemėlapius ir sulyginus kaimų padėtį su kryžievių maršrutų aprašymais, pvz. 7, 18, 21, 28 (Jurginis, Šidlauskas, 1988). Nors

ten apie juos neužsimenama, tačiau vietovės buvo aniems pakeliui. Suprantama, tai tik hipotezės, paremtos daugybe sutapimų, todėl nesant išsamesnės gausesnių istorinių šaltinių analizės dažnos skeptiškos abejonės.

Ar verta išsaugoti?

Gyvenamųjų vietovių vardai – tai savitiški kodai, apibūdinantys bendruomenes arba jų gyvenamą aplinką – buvusio/esamo gamtovaizdžio ypatybes, kraštovaizdžio elementus, gyvenusių žmonių verslus, socialinį statusą, istorinius įvykius, kaimų įkūrėjų pavardes, bendruomenių būdą. Tai nepamainomas informacijos šaltinis kraštovaizdžio raidos ir kituose kultūriniuose tyrimuose. Kaimų ir viensėdžių vardai – tai ir kūryba, nusakanti senųjų bendruomenių charakterį, apibūdintą, greičiausiai, kaimynų, atskleidžianti buvusius kaimynystės santykius ir leidžianti pažinti pačius „kūrėjus“, pvz.: Ramučiai, Tursučiai, Gražūsiai, Graudūšiai, Baibokai, Pikčiai, Skūpai, Pelėdnagai, Pamatlindžiai, Kaupšikiai (dabar pakeisti į Kaupiškis), Šunkečiai, Vištagerkliai, Vanagėliai, Purveliai, Meškučiai, Giraitėliai, Gireliai, Noragėliai ir kt.

Taigi gyvenamųjų vietovių vardai kartu su kitais vietovardžiais formuoja specifinį kultūrinį-mentalinį klodą, egzistuojantį su visuomene ir kraštovaizdžiu neatsiejamai ir esantį ne ką mažiau reikšmingu šalies kultūriniame lauke, kaip papročiai ar tradicijos. Todėl neatsitiktinai žodinės kūrybos išraiškos formas, įskaitant kalbą, kaip nematerialaus kultūros paveldo raiškos priemonę, UNESCO Nematerialaus kultūros paveldo apsaugos konvencija (2003) yra apibrėžusi kaip vieną iš penkių nematerialaus kultūros paveldo reiškimosi sričių (UNESCO Nematerialaus ..., 2003). Šią konvenciją ratifikuodama Lietuva (2004 m.) prisijungė prie bendro rūpesčio saugoti nematerialų kultūros paveldą, užtikrinti pagarbą atitinkamų bendruomenių, grupių ir asmenų nematerialiam kultūros paveldui (Lietuvos Respublikos įstatymas ..., 2004). Jau ir 1999 m. priimtame Lietuvos Etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatyme šalia kitų valstybinės globos uždavinių buvo nurodytas ir etninių vietovardžių išlikimo užtikrinimas: „ugdyti kalbos etninį savitumą, užtikrinti tarmių ir etninių vietovardžių išlikimą“ (4-o str. 8 pkt.); „Vyriausybė inicijuoja etninio kalbos savitumo ugdymą, užtikrina tarmių, etninių vietovardžių išlikimą“ (8 str. 3 pkt.) (Etninės kultūros ..., 1999).

Su tokiais kultūros paveldą saugančiomis nuostatomis visai nedera jau minėti Lietuvos Respublikos Teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymas (Lietuvos Respublikos teritorijos ..., 1994), kuriuo remiantis, gyvenamosios vietovės, taigi kaimai bei viensėdžiai, sekant sovietine tradicija, vis dar gali būti panaikinami, o jų pavadinimai – pakeičiami, bei Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl administracinių vienetų ir gyvenamųjų vietovių teritorijų ribų ir pavadinimų tvarkymo“, kuriame numatoma, kad „Gyvenamoji vietovė, kurios visa teritorija priskiriama kitų gyvenamųjų vietovių teritorijoms, panaikinama. /punktas 23/“ (Lietuvos Respublikos Vyriausybės ..., 1996).

Tai itin pavojingos nuostatos, sudarančios galimybę tradicinių kaimų ir viensėdžių vardų tolesniam naikinimui ir apsunkinantis galimybę buvusių bendruomenių gyvenamųjų vietovių vardų atstatymui, pamirštant, jog gyvenamųjų vietovių vardai, būdami žodinės kūrybos išraiškos forma, yra toks pat nematerialusis kultūros paveldas, kaip liaudies dainos ir šokiai, tradiciniai amatai ar kitokia liaudies kūryba, teikiantis ne tik kalbinę, istorinę, paleogeografinę ir kitokią kultūrinę informaciją, bet ir duodantis jų bendruomenėms bei iš tų vietovių kilusiems asmenims tapatybės ir tęstinumo pojūtį. Visuomenėje vyraujantis toks siauras gyvenamųjų vietovių vardų paveldinės vertės, tik kaip kalbos raiškos formos, supratimas atsispindi ir minėtame Lietuvos Etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatyme, kuriame etninės kultūros vertybės ir etninės kultūros paveldas nusakyti labai aptakiai: „etninės kultūros vertybės – tautai reikšmingi dvasinės bei medžiaginės etninės kultūros užfiksuoti ir neužfiksuoti dalykai“; „etninės kultūros pa-

veldas – praeityje tautos sukurtos ir iki šių dienų išlikusios etninės kultūros vertybės“ (Etninės kultūros valstybinės... 1999).

Šitoks požiūris ir veikiančios taisyklės išlieka didele problema, kadangi depopuliacijos procesas Lietuvoje vyksta toliau (Daugirdas ir kt., 2014) ir be gyventojų liekantiems kaimams bei viensėdžiams gresia pavojus prarasti ir vietovių vardus. Nerimauti verčia tai, kad vis dar trūksta supratimo, jog gyvenamųjų, buvusių gyvenamųjų vietovių vardai, kaip istorinės-kultūrinės informacijos nešėjai verti būti naudojami kasdienybėje ir to abejingumo nemažėja. Gana dažnai tenka išgirsti nuostatą, esą nieko tokio, kad atstatomi ne visi melioracijos metu sunaikintų kaimų pavadinimai. Šitoks abuojumus, nematymas reikalo domėtis ikisovietine krašto praeitimi ir skatina kalbėti apie išliekantį pavojų kaimų vardų išlikimui, nes ėmus tikslinti kaimų ribas ir be gyventojų likusių kaimų vietas paliekant prijungtas prie kitų kaimų, galutinai užtvirtinamas tų vardų praradimas, nors žemės savininkų turimi dokumentai tebeliudija jų nuosavybę „neegzistuojančių“ kaimų teritorijose. Šitaip toliau skurdinama viso krašto istorinė atmintis.

Ar bus atstatyti „išbrauktųjų“ kaimų vardai, ar palikti gretimų pavadinimai, priklauso nuo įvairaus rango valdininkų bei tokiuose kaimuose žemės nuosavybę turinčių žmonių supratingumo, jų požiūrio į krašto kultūrą, istoriją. Suprantama, gyvenamųjų vietovių sustambinimas valdininkams patogesnis – lengviau valdyti duomenis, mažiau darbo. Tokio tipo pertvarkymų buvo griebtasi ne tik sovietmečiu, bet ir anksčiau, pavyzdžiui Prūsijos valdomame Klaipėdos krašte XIX šimtmetyje: „Iš 252 pavadinimų turinčių kaimų didesnė dalis buvo sujungti į stambesnes komunalines bendrijas, todėl kaimo bendruomenių skaičius sumažėjo iki 188. Tarp jų atsidūrė 24 dvarai ir palivarkai, 8 girininkijos, 4 miškų valdos ir 224 gyvenvietės. Šie nesibaigiantys bendruomenių administracinės priklausomybės kaitaliojimai baigėsi tuo, kad kai kurios bendruomenės turėjo 5 pavadinimus.“ (Zembrickis, Bitensas, 2008).

UNESCO Nematerialaus kultūros paveldo apsaugos konvencija yra numačiusi galimybę sudaryti ir nematerialaus kultūros paveldo, kuriam reikalinga neatidėliotina apsauga, sąrašą. Į jį įtraukiamos nematerialaus kultūros paveldo vertybės, kurioms, nepaisant bendruomenės, grupės, atskirų žmonių ar valstybių pastangų, gresia pavojus išnykti, jei skubiai nebus suteikta neatidėliotina pagalba. Lietuva į šį sąrašą dar nieko nėra pateikusi (Nematerialaus kultūros paveldo..., 2014), o juk tokiaime pavojuje yra atsidūrę sunaikintų ir tebenykstančių kaimų bei viensėdžių vardai.

Išvados

1. Gyvenamųjų vietovių vardai, saugodami savyje kultūrinę-istorinę ir paleogeografinę informaciją yra šalies kultūros nematerialaus paveldo vertybės.
2. Būtina nedelsiant stabdyti įstatymų straipsnius, leidžiančius tolesnį gyvenamųjų vietovių vardų naikinimą.
3. Siekiant į kasdieninio vartojimo gyvąją tradiciją sugražinti sunaikintųjų kaimų vardus, būtina:
 - a) sekant UNESCO tradicija, įteisinti ir suformuoti nematerialaus kultūros paveldo, kuriam reikalinga neatidėliotina apsauga, sąrašą, kurio dalimi taptų ir gyvenamųjų vietovių vardai;
 - b) sunaikintųjų gyvenamųjų vietovių (kaimų ir viensėdžių) vardai ir jų teritorijos turi būti atkurtos, o ribos ir vardai turėtų būti žymimi visuose stambaus mastelio kartografiniuose dokumentuose.
4. Gyvenamųjų vietovių ribų keitimas turėtų tapti tik valstybės centrinės valdžios atsakingų institucijų prerogatyva ir būtų vykdomas tik išimtinais atvejais ir tik gavus už kultūros paveldo vertybių apsaugą atsakingų institucijų sutikimą.

Literatūra

- Aleknavičius, P., 2007. Kaimiškujų teritorijų žemės naudojimo problemos. *Žemės ūkio mokslai*, 1, p. 82–90.
- Apskričių kaimo gyvenamosios vietovės ir jų gyventojai*, 2001. 1–10. (2002–2003). Lietuvos statistikos departamentas. Vilnius. <http://www.osp.stat.gov.lt/documents/10180/212976/> [prisijungta 2014.XI.25]
- Baležentis, A., 2011. Kaimo vietovių raida ir modeliai: darnaus vystymo požiūris. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development*, 2(26).
- Baubinas, R., Stanaitis S., 2000. Gyvenviečių sistema. *Šiaurės Lietuvos karstinis regionas*, p. 107–114. Vilnius.
- Butkevičius, I., 1971. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius: Mokslas.
- Butkevičius, I., 1980. *Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimasis*. Vilnius: Mokslas.
- Centrinis Valstybės Archyvas (CVA), Fondas 1250. Kaimų skirstymo vienkiemiais planai.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (elektroninė versija), 2011. // <http://dz.lki.lt/> [prisijungta 2014.XI.25]
- Daugirdaitė-Sruogienė, V., 1995. *Bajoro ūkis XIX amžiaus pirmoje pusėje*. Vilnius.
- Daugirdas, V., Burneika, D., Kriaučiūnas, E., Ribokas, G., Stanaitis, S., Ubarevičienė, R., 2014. *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*. Vilnius.
- Dėl administracinių vienetų ir gyvenamųjų vietovių teritorijų ribų ir pavadinimų tvarkymo*, 1996 m. birželio 3 d. Nr. 651. http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=379574&p_tr2=2 [prisijungta 2014.XI.25]
- Donelaitis, K., 2010. *Metai, Pasakėčios*. Vilnius: Baltos lankos.
- Etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymas*, 1999 m. rugsėjo 21 d. Nr. VIII–1328. // http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?pid=370909 [prisijungta 2014.XI.25]
- Grigužauskaitė, S., 2013. *Teritorinės kaimų bendruomenės šiandieniniame kraštovaizdyje (Gervėnų kadastrinės vietovės, Alytaus raj. pavyzdžiu)*. Diplominis darbas (rankraštis). Vilnius: Vilniaus universitetas, Gamtos mokslų fakultetas, Geografijos ir kraštotyros katedros fondai.
- Jurginis, J., Šidlauskas, A., red. 1988. *Kraštas ir žmonės*. Vilnius: Mokslas.
- Kaimas, 1957. *Lietuvių enciklopedija*, T. 10, p. 224. Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla.
- Kaimas, 1958. *Lietuvių kalbos žodynas*. T. 5, p. 54. Vilnius.
- Kanišauskas, V., 2014. Saulės žiedo medinių pilių gynybinė sistema Šiaurės Lietuvoje XIII–XIV a. *Padubysio kronikos*, 1(2), p. 16–26.
- Kavoliūtė, F., 1996. Lietuvos kaimų kaita XX a. *Geografijos metraštis*, XXIX, p. 289–300.
- Kavoliūtė, F., 2000. Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio ištakos. *Geografijos metraštis*, XXXIII, 20–28.
- Kavoliūtė, F., 2005. Laukuvos apylinkių kultūrinio kraštovaizdžio raida. *Laukuva*, I dalis, p. 33–48.
- Kiupelytė, R., 2013. *Sarvieciū kaimas gyvas tik vietiniu atmintyje*. // <http://www.zemaitijosgidas.lt/politika/item/5094-sarvieciu-kaimas-gyvas-tik-vietiniu-atmintyje> [prisijungta 2014.XI.25]
- Kriaučiūnas, E., 2012. Gyventojų skaičiaus kaitos tendencijos Rytų Lietuvoje: Vilniaus kontekstas. *Geografijos metraštis*, 45, p. 66–77.
- Kriaučiūnas, E., Daugirdas, V., 2013. Rečiausiai gyvenamų Lietuvos teritorijų gyvenviečių tinklo ypatumai, *Geografijos metraštis*, 46, p. 32–45.
- Krzywicki, L., 1906. *Żmudź starożytna*. Warszawa.
- Kudaba, Č., 1991. Kaimo kraštovaizdžio pertvarka ir mūsų kultūros nuostoliai. *Lietuvos kultūros kongreso medžiaga*, p. 38–42. Vilnius.
- Kultūros vertybių registras*. Kultūros paveldo departamentas. // <http://kvr.kpd.lt/heritage/> [prisijungta 2014. XI.25]
- Latvis, H., Vartbergė, H., 1991. *Livonijos kronikos*. Vilnius.
- Lietuvos Respublikos įstatymas dėl UNESCO Nematerialaus kultūros paveldo apsaugos konvencijos ratifikavimo*, 2004. gruodžio 9 d. Nr. X–37. <http://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.A40061C6490C> [prisijungta 2014. XI. 25]
- Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymas*, 1994 m. liepos 19 d. Nr. I-558 http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=369419 [prisijungta 2014 .XI. 25]
- Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas 1996 m. birželio 3 d. Nr. 651 „Dėl administracinių vienetų ir gyvenamųjų vietovių teritorijų ribų ir pavadinimų tvarkymo“*. // (<http://www3.lrs.lt/pls/inter3/>) [prisijungta 2014 .XI. 25]
- Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas Dėl Ukmergės rajono savivaldybės gyvenamųjų vietovių nustatymo ir panaikinimo, teritorijų ribų nustatymo ir pakeitimo bei pavadinimo gyvenamajai vietai suteikimo*, 2014.03.12, Nr. 242. <http://www.litlex.lt/scripts/sarasas2.dll?Tekstas=1&Id=177122> [prisijungta 2014. XI. 25]
- Lietuvos Respublikos žemės įstatymas, 1994a. *Valstybės žinios*, Nr. 34.
- LTSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas*, 1976. II D. Vilnius: Mintis.
- Mačiulytė, J., 2006. Lietuvos kaimiškų teritorijų kaita po nepriklausomybės atkūrimo. *Annales geographicae*, 39(2), p. 5–14.

- Marcinkėnaitė, A., 2003. *Kai kurie sociogeografiniai retai apgyvendintų Lietuvos teritorijų būklės ypatumai*. Magistro darbas, rankraštis. Vilnius: VU, GMF, Bendrosios geografijos ir kraštotvarkos katedros fondai.
- Pretorius, M., 2004. *Prūsijos įdomybės*, 2, p. 382–383. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Ribokas, G., 2012. Šiaurės Rytų Lietuvos žemės naudojimo socialiniai aspektai. *Geografijos metraštis*, 45, p. 90–97.
- Ribokas, G., Rukas, V., 2006. Mažiau palankių ūkininkauti teritorijų žemėnaudos konversijos ypatybės. *Annales geographicae*, 39(1), p. 60–68.
- Šalna, R., Sapožnikovas, G., Motiejuitė, G., Šiumeta, M., Šalna, R., 2011. *Gaublys. Visuomeninė geografija. Geografijos vadovėlis 11–12 klasei*. Vilnius: Didakta.
- Tarvydas, St., 1958. *Lietuvos vietovardžiai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros I-ka.
- Topographisch Militärische Karte Neu Ostpreussen oder dem jetzigen Nördlichen Theil Herzogthums Warschau nebst dem Russischen district, 1807. M 1:100 000.
- Totoraitis, J., 1938. *Sūduvos Suvalkijos istorija*. I d., p. 44. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Teologijos Filosofijos Fakulteto leidinys.
- Trakymas, A., Vaitekūnas, S., 2006. Kaimas. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, T. IX, p. 133–124. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Tučas, R., 2012. *Lietuvos teritorijos apgyvendinimo raida I–XII a.* Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- UNESCO Nematerialaus kultūros paveldo apsaugos konvencija, 2003 m. // <http://www.e-tar.lt/portal/legalAct.html?documentId=TAR.902ADBE9A8> [prisijungta 2014.XI. 25]
- UNESCO Nematerialaus kultūros paveldo, kuriam reikalinga neatidėliotina apsauga, sąrašas. // <http://www.unesco.lt/kultura/nematerialus-kulturos-paveldas/nematerialaus-kulturos-paveldo-kuriam-reikalinga-neatideliotina-apsauga-sarasas> [prisijungta 2014.XI.25]
- Vaitkevičius, V., 1998. Lauksargiai. *Senosios Lietuvos šventvietės*. Vilnius: Diemedis.
- Zembrickis, J., Bitensas, A., 2008. *Šilokarčemos apskrities istorija*. Šilutė.
- Меркевичюс, А., 1968. *Раскопки могильника в дер. Няндриняй (Капсуковский р-он) 20 лет. с. 72–76.*
- План имения Гирдже, 1865. *Valstybinis istorijos archyvas*, F. 525, Ap. 2, b. 2613.

PLACE NAMES – INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

Filomena Kavoliūtė

Vilnius University M.K. Čiurlionio 21/27, LT-03101, Vilnius
E-mail: Filomena.Kavoliute@gf.vu.lt

Summary

A famous geographer and signatory of the Act of Re-Establishment of the State of Lithuania Prof. Č. Kudaba when speaking about the Soviet years emphasised that “*The losses of the 50 years are so huge and exclusive that today they still require investigative work to enable us to evaluate them. /.../ Now it is evident that annihilation of the cultural landscape and its traditional pattern of organisation was premeditated, at bottom disguising other, namely political, goals. The ultimate goal was to create a new community of Soviet citizens in a shortest possible time; a community without nationality and oblivious of its historical pathway.*” (Kudaba, 1991).

The historical development of territorial rural communities shows that since the Middle Ages and until the beginning of the 20th century they were called villages, okolica (neighbourhood of the nobility), steadings, estates, and folwarks (large serfdom-based farms). After the land reform of 1922, they were called villages, villages with a church, estates (though considerably smaller; 80 or 120 ha) and steadings. The villages established in the expropriated lands of estates and folwarks obtained new names or redeemed the old ones. After consolidation of steadings with villages, the names of the former have been forgotten.

In the years of establishment of collective farms and mass annihilation of steadings disguised under reclamation, which took place in the 60ties, the traditional territorial communities were

destroyed root and branch. New settlements were developed as places populated by large socialist communities: *brigades of collective farms and communities of the Soviet state farms*. The new farms had to have 1–2 or 4–5 communities and, consequently, a few names of the old villages in whose territories the new settlements were established. The depopulated villages would be struck from the list of settlements and their territories would be renamed after the names of the adjacent villages. During the Soviet years, 5 600 villages and steadings were annihilated of the former total 25 143. In 1990, after the re-establishment of the state of Lithuania and restitution of the expropriated lands in the villages and steadings removed from the list in the Soviet years, the old place names were entered in the restitution documents. Yet the old place names did not come back into everyday use. The perception of villages as territorial communities by the modern society changes slowly; in most cases they only are identified with the settlements forgetting the territories where these communities carry out their economic activity.

In order to demonstrate the cultural losses due to elimination of the names of villages from the list of place names the semantic meaning of the names of villages and steadings and the cultural value of the intrinsic information are given. A group of names related with the notion ‘guard’ (“sergėti”) – Sargėnai, Sargeliai, Sargučiai, etc. – was chosen. Their meaning was analysed based on the historical sources: distribution of hill-forts and burial grounds and itineraries of the crusaders’ feat of arms in the 13th–14th centuries (Jurginis, Šidlauskas, 1988). The descriptions were collated with the maps of territories, local relief and hydrographic network. The field observations of the analysed places were conducted. It turned out that the mentioned names of villages and steadings were related with the time of medieval wars. Armies of enemies marched through these villages where they sometimes stayed for the night. Presumably, these villages were observation places for scouts-guards who would forewarn the adjacent settlements about the danger. Many such villages are located at a distance of 6 km, an hour’s walk, from the hill-forts comprising links of the defence chain of the country. Somewhere the names of the adjacent places remind of the spirit of war epoch: Skerdynai – “skersti” (slaughter), Gavaltuva, Gvaldai – “gvoltas”, “pavojus”, “šauksmas” (violence, danger, scream). The given examples show that place names stood for certain codes describing communities or their living environment. The names of villages and steadings, as also other place names, represent a specific cultural-mental layer correlative with the society and landscape. The UNESCO *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* (2003) describes the forms of oral traditions and expressions, including language, as one of the five spheres of intangible cultural heritage. Thus the place names represent intangible cultural heritage which is an important factor of maintaining national identity and should be safeguarded. Unfortunately some Lithuanian laws, providing for possibility to annihilate place names, are at variance with the UNESCO provisions. The place names of human settlements erased from the memory in the Soviet years are worth including in the UNESCO list of intangible cultural heritage which needs safeguarding. So far, Lithuania has not suggested any such place name.